

**Полководці Середньовіччя та
Нового часу. Від Вільгельма
Завойовника до Петра
Дорошенка**

КУПИТИ

Видатні полководці та воєначальники - невіддільна складова світової історії та історичної пам'яті людства. Ця книжка присвячена найвизначнішим полководцям Середньовіччя та початку Нового часу.

Ярослав Мудрий та Володимир Мономах, Данило Галицький і Костянтин Іванович Острозький, Петро Сагайдачний та Богдан Хмельницький. Автор оповідає історії Чингісхана та Річарда Левового Серця, Яна III Собеського й Олівера Кромвеля...

Через яскраві долі, гучні перемоги й не менш гучні поразки цих звитяжців автор показує строкату панораму не тільки військової, а й політичної, економічної, соціальної та культурної частини еволюції людства.

Сергій Махун - журналіст, популяризатор історії. Працював редактором історичних шпальт «Україна Incognita» й «Історія і Я» в газеті «День». Завідував відділом історії та був редактором шпальти «Архіваріус» у газеті «Дзеркало тижня». Заслужений журналіст України (2007).

З березня по грудень 2022 року служив у ЗСУ, штаб-сержант, прес-сержант. Звільнився з лав ЗСУ за віком.

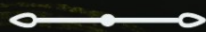
Автор сімох книжок, серед них - «У тенетах загадкових історичних убивств» (2024, видавництво «Віхола»).

Сергій Махун

ПОЛКОВОДЦІ

СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА НОВОГО ЧАСУ

ВІД ВІЛЬГЕЛЬМА ЗАВОЙОВНИКА
ДО ПЕТРА ДОРОШЕНКА

віхблa

Сергій Махун

ПОЛКОВОДЦІ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА НОВОГО ЧАСУ

*Від Вільгельма Завойовника
до Петра Дорошенка*

віхрла

Київ · 2024

УДК 355.48-029:821

М34

Махун Сергій

М34 Полководці Середньовіччя та Нового часу. Від Вільгельма Завойовника до Петра Дорошенка / Сергій Махун. — Київ : Віхола, 2024. — 352 с. — (Серія «Наукпоп»).

ISBN 978-617-8517-19-9

Видатні полководці та воєначальники — невіддільна складова світової історії та історичної пам'яті людства. Ця книжка присвячена найвизначнішим полководцям Середньовіччя та початку Нового часу.

Ярослав Мудрий та Володимир Мономах, Данило Галицький і Костянтин Іванович Острозький, Петро Сагайдачний та Богдан Хмельницький. Автор оповідає історії Чингісхана та Річарда Левового Серця, Яна III Собеського й Олівера Кромвеля...

Через яскраві долі, гучні перемоги й не менш гучні поразки цих звитяжців автор показує строкату панораму не тільки військової, а й політичної, економічної, соціальної та культурної частини еволюції людства.

УДК 355.48-029:821

Усі права застережено. Будь-яку частину цього видання в будь-якій формі та будь-яким способом без письмової згоди видавництва і правовласників відтворювати заборонено.

© Сергій Махун, 2024

© Яна Зіневич, обкладинка, 2024

© ТОВ «Віхола», виключна ліцензія на видання, оригінал-макет, 2024

ВІДГУКИ ПРО КНИЖКУ

Прочитавши працю пана Сергія Махуна, я маю лиш одну причину для смутку. Шкодую, що запит на такі книжки з'явився тільки зараз. У 1990-х і 2000-х людині, зацікавленій тематикою історії війн і воєначальників, український видавничий ринок пропонував масовий, якісно ілюстрований російський шлак про «100 великих полководцев і подвігов». Але нині все стало на свої місця, і «повороту не буде».

Досвідчений автор, якого українські читачі й читачки знають і цінують як чудового оповідача й оглядача історичних тем, створив книжку, якої в часи російсько-української війни гостро потребує українське суспільство. Адже це історія переможців і їхніх перемог, де наша історія та наші мілітарні генії майстерно вписані паном Сергієм у європейський і світовий контекст. Окремий, «вінницький», респект — за нарис про Костянтина Івановича Острозького, завдяки якому моє місто в XVI столітті отримало новий дерев'яний замок. З нетерпінням очікую продовження!

Олександр Федоришен, історик, директор Музею Вінниці

Варто погодитися з думкою Сергія Махуна, що історія цивілізації — це історія війн. Війни змінювали світ. І від тих, хто командував арміями, багато залежало. Сергій Махун у своїй книжці показує й аналізує діяння багатьох полководців Середньовіччя й Нового часу. І цей аналіз дає нам змогу краще зрозуміти історію тих періодів.

Петро Кралюк, філософ, письменник, публіцист, професор Національного університету «Острозька академія»

ВІД АВТОРА

Ця війна покладе кінець війнам. І наступна також.

Девід Ллойд Джордж, британський політик початку XX століття

Історія цивілізації — насправді історія війн. Деякі дослідники вважають, що загалом на планеті не було жодних воєнних конфліктів не довше ніж 10–15 років, але навіть таке припущення видається дуже сумнівним. Тож видатні полководці та воєначальники — невіддільна частина драми світової історії, історичної пам'яті людства. Вони приносили долі й життя сотень мільйонів людей на вівтар бога війни — Марса.

Шановні читачі й читачки, у ваших руках книжка, присвячена найвизначнішим (звісно, насамперед на думку автора) полководцям XI–XVII століть. Через їхні долі, гучні перемоги й не менш гучні поразки автор спробував знайти свій варіант прочитання історії другого періоду Середньовіччя й початку Нового часу.

Завжди надзвичайно важко дібрати героїв есе. Серед них є й дуже відомі полководці, й майже неznані нашим сучасникам. Окрім авторської суб'єктивності, іншим не менш важливим чинником добору стали яскраві риси характеру та внутрішня драматургія життєвого шляху кожного з них. У 10 з 23 розділів книжки представлено українців: князів Київських Ярослава Мудрого та його онука Володимира Мономаха, короля Русі Данила, князя Костянтина Острозького, славетних гетьманів України Петра Сагайдачного й Богдана Хмельницького... Автор свідомо наголошує на «україноцентричності» своєї праці.

Географію не обмежено рамками Європи (хоча саме там відбувалася більшість тогочасних доленосних подій): «Підкорювач Всесвіту» Чингісхан і «Захисник Гробу Господнього» Готфрід Бульйонський, король-лицар Річард Левове Серце й «Володар щасливих сузір'їв» Амір Тимур, воїн і поет Бабур і «Золотий король шведів» Густав II Адольф, лорд-протектор Англії Олівер Кромвель і рятівник Європи від османської навали король Речі Посполитої Ян III Собеський та інші, сподіваюся, органічно витворюють строкату панораму не тільки

військової, а також політичної, економічної, соціальної та культурної частини еволюції людства.

Багатогранна мозаїка історичного процесу проходить крізь сито особистісного досвіду героїв книжки. Ознайомлення з популярною воєнною історією дасть змогу широкій аудиторії прищепити любов до цього предмета, що на перший погляд видається неважким завданням.

Історична наука значною мірою розвивалася через зацікавленість історією війн, перемог і поразок держав та націй, а також загибеллю імперій, вік яких міг становити багато століть (як Римської або Візантійської) чи лише кілька (Османської, Британської й Російської). Український історик Віктор Горобець зазначає: «І хоча останнім часом дослідників дедалі більше цікавить непарадний бік бойових дій, тобто внутрішні процеси, які відбуваються під час них, війна як соціокультурне явище притягує і, переконаний, і надалі притягуватиме пильну увагу любителів історії».

Саме полководці та воєначальники, які часто були й володарями--монархами, ставали творцями не тільки воєнної історії нашої цивілізації, а й визначали її обличчя. І не лише в години важких потрясінь.

Імператор Франції Наполеон Бонапарт пише: «Не римські легіони упокорили галлів, а саме Цезар. Не карфагенське військо, але Ганнібал жахав римлян. Македонська фаланга не дійшла б до Індії, якби не Александр Великий. Тільки Тюрени міг довести французів до Везера та Інна. Пруське військо не змогло б сім років захищати Пруссію від трьох наймогутніших держав Європи, якби не Фрідріх Великий». І це зовсім не перебільшення з вуст геніального полководця й володаря недовговічної, проте яскравої на події Французької імперії. Ролі особистості в історії ще ніхто не скасовував...

Український філософ Сергій Кримський зазначає: «Герой — це людина, яка долю робить своїм покликанням». Водночас великий полководець — поняття дуже розмите: він може бути й героєм, і антигероєм. І захисник Вітчизни, й кривавий завойовник, і тиран, і герой — лідер визвольних змагань, і військовий теоретик, і реформатор... Не забуваймо, що їхні звершення неабияк вплинули на розвиток цивілізації.

ЯРОСЛАВ МУДРИЙ

ДЕРЖАВОТВОРЕЦЬ І ВОЇН

Портрет Ярослава Мудрого з Царського титулярника, 1672 рік

Великого князя Київського Ярослава Володимировича вдячні сучасники й нащадки назвали Мудрим. Широкі міжнародні зв'язки, зміцнені шлюбами його сестер і дочок з представниками королівських дворів Європи, масштабний діапазон культурного будівництва й нарешті величезна територія та потужний вплив наймогутнішої держави Східної Європи на світові процеси — завдяки цьому постать князя Ярослава вимальовується як чи не найбільш значуща і масштабна в історії XI століття.

Літописні джерела не зафіксували день його народження, але за почерпнутими з посмертного панегірика відомостями вчені встановили, що народився він у 978 або в 979 році. Уперше ім'я Ярослава згадано в літописній статті «Повість минулих літ», позначений 980 роком. Там ідеться про шлюб Великого князя Київського Володимира Святославича й полоцької княгині Рогнеди Рогволодівни. Згадано і їхніх чотирьох синів: Ізяслава, Мстислава, Ярослава і Всеволода.

Володимир Великий від п'яти шлюбів мав 12 синів, яких наділив князівськими престолами. Ярослав певний час належав стіл у Ростові, також з його іменем пов'язують заснування невеликої дерев'яної фортеці Ярославль. А після смерті старшого брата Вишеслава (у 1010 або 1011 році), який правив у Новгороді, Ярослав Володимирович переїхав до цього міста.

У 1014 році він рішуче відмовився сплачувати батькові щорічну данину у 2000 гривень. Ярослав у той час спирався на потужну варязьку дружину, проти розбійницьких дій якої виступали новгородці. Ситуація виходила з-під контролю, почалося повстання. Але князь порозумівся з городянами, які надалі постійно його підтримували. Водночас розгніваний Володимир замислив піти походом на північ, щоб провчити зарозумілого сина. Проте військо, зібране Борисом Ростовським (молодший улюблений син Володимира, якого той бачив наступником на київському престолі), рушило у степи на південь, щоб протистояти набігу печенігів. Кочівники відступили, але час було втрачено. А остаточною перешкодою великому князю стала його раптова хвороба: «хотяшет бо на Ярослава ити, на сіна свого, но разболеся».

Володимир Святославич на монеті власного карбування (златник). Фото — суспільне надбання

Після смерті Володимира Святого 15 липня 1015 року старший з братів, турівський князь Святополк, згодом прозваний Окаянним (за те, що став убивцею, як Каїн), вирішив одноосібно правити всією Руссю. Спираючись на допомогу свого тестя, польського короля Болеслава Хороброго, він захопив владу в Києві. Офіційна версія, яку підготували придворні літописці, вказує саме на Святополка як убивцю Бориса Ростовського та Гліба-Давида Муромського (яких Українська православна церква згодом канонізувала) і Святослава Древлянського.

Схожі приклади братовбивств у боротьбі за престол наявні в історії майже всіх країн Європи, вони не були поодиноким явищем ні в Польщі, ні в Англії, ні у Візантійській імперії...

Останнім часом історики сумніваються в цій загалом вигідній для керівної династії Рюриковичів версії вбивства князів Бориса і Гліба. Єдинокровні рідні брати були синами третьої дружини Володимира Великого, візантійської принцеси Анни Порфірогенети — а отже, їх хрестили в законному християнському шлюбі, на відміну від Ярослава та п'яťох його братів.

Загальновідомою є набожність Володимира Великого наприкінці життя. У молоді роки він мав до 300 наложниць і був, м'яко кажучи, неперебірливим у стосунках із жінками. Але згодом православна церква навіть визнала його Святим...

На думку української історикині Надії Нікітенко, давньоруські літописці отримали замовлення від Ярослава Володимировича як переможця в міжусобиці чи від його нащадків зробити цапом--відбувайлом Святополка Володимировича. Бориса й Гліба вбили відповідно 24 липня і 5 вересня 1015 року, тобто невдовзі після смерті батька. У скандинавській сазі «Про Еймунда», яка описує зокрема й міжусобні війни Ярослава Мудрого з братами, ідеться про те, що саме Ярослав підіслав до Бориса, а потім і до Гліба варягів на чолі з норвезьким конунгом (князем) Еймундом Рінгссоном. Так він хотів позбутися суперників у боротьбі за великокняжий стіл. Лише після цього його головний майбутній ворог — Святополк — повернувся до Києва й зайняв великокняжий стіл. Ця версія має підтвердження й у «Хроніці» єпископа Тітмара Мерзебурзького, свідка тих подій. Проте достеменно й досі невідомо, хто саме організував убивство князів...

Святополк перед самою смертю батька перебував в ув'язненні разом з дружиною — польською принцесою (донькою польського короля Болеслава I Хороброго). Кажуть, що бояри й народ звільнили його та проголосили великим князем. За іншою версією, він поїхав до Польщі за підтримкою тестя й через якийсь час повернувся.

За офіційною версією російської імперської історіографії, всі можливі претенденти на престол перебували далеко від столиці. Ярослав не змирився із захопленням Святополком влади в Києві. Чи відбулося це відразу після кончини батька, чи на престолі кілька днів

перебував Борис — питання досі відкрите, бо літописи цензурували всі майбутні володарі: і Рюриковичі, й Романови.

Проте відомо, що Ярослав вирішив боротися за спадщину батька. І понад рік він ретельно готувався до походу на Київ.

За допомогою новгородців і варягів, зокрема конунга Еймунда, восени 1016 року в битві на Дніпрі поблизу Любеча Ярослав завдав Святополку нищівної поразки. Великий князь вирішив не чекати на брата в Києві, а з дружиною та союзниками-печенігами виступив назустріч Ярославу. Згідно із сагою «Про Ейдмунда», табори супротивників розділяла річка, а сили сторін були майже однаковими (до 40 000 воїнів, хоча цифру цю, ймовірно, перебільшено).

Перемога Ярослава Мудрого над Святополком Окаянним у 1016 році під Любечем.

Радзивіллівський літопис XV століття

Пасивне протистояння тривало аж три місяці (!), до початку грудня. Після цього Ярослав ухвалив блискуче й мужнє рішення: його дружина стрімко дісталася лівого берега, воїни відштовхнули човни й кинулися в бій. Печеніги, які перебували в резерві великокняжої дружини, навіть не встигли прийти на допомогу союзникам. Чимало киян загинуло не тільки в січі, а й під тонкою кригою невеликого озера поблизу Дніпра.

Значну роль у перемозі Ярославового війська відіграли варяги—найманці конунга Еймунда, якого король Норвегії Олаф Святий позбавив родових володінь. Варязька дружина налічувала до тисячі вправних воїнів, які наводили жах на супротивників. Святополк, як свідчить літопис, «біжа в ляхи».

Проте насправді боротьба за київський престол тільки розпочалася. У 1017 році за намовою Святополка напад на Київ здійснили його постійні союзники й друзі — печеніги. Проте Ярослав здобув перемогу й у цій важкій боротьбі — і на честь події заклав на місці

битви Софію Київську (тоді це було поле за містом). Донедавна історики були певними, що будівництво Софії Київської розпочалося пізніше — у 1037 році, тому нині це питання дискусійне.

Утім Святополк не полишив надій повернутися на престол і наступного року вирішив узяти реванш. У липні 1018-го на річці Буг (Західна Волинь) відбувся вирішальний бій. Військо Ярослава, що складалося з київської дружини, варягів і новгородців, зустрілося з військом Болеслава Хороброго, який підтримував свого зятя. Польське військо і дружина Святополка перемогли, до того ж ситуація на полі бою стала віддзеркаленням попередньої битви на Дніпрі. Як і тоді, супротивник атакував цілком несподівано. А Ярослав, як і Святополк, не став захищати Київ, а втік до своєї колишньої князівської столиці — Новгорода.

Поляки ввійшли в Київ 4 серпня 1018 року. У місті вони залишили по собі недобру пам'ять. Військо, розквартироване по дворах на покорм, поводитися зухвало і вдавалося до насилля. Болеслав Хоробрий почувався у столиці Київської Русі повним господарем і не зважав на зятя. Так тривало приблизно до вересня, коли поляки покинули Київ з великим полоном і скарбами.

Ярослав Володимирович почав готуватися до вже другого походу на Київ, залучивши чималі кошти новгородців. Святополк, який не мав підтримки киян, злякався новгородського війська й навесні 1019 року втік до печенігів. Його остання спроба повернути великокняжий стіл за допомогою кочівників завершилася повною поразкою в битві на річці Альта 24 серпня 1019 року. Літописець свідчить: «Січа була зла, якої ще не було на Русі — сіклися, схоплювалися руками, тричі сходилися битися, по удолям текла кров струмками».

Битва Ярослава Мудрого зі Святополком Окаянним на річці Альта в 1019 році.
Радзивіллівський літопис XV століття

Суперник Ярослава знову втік до Польщі, де й загинув за нез'ясованих обставин. За даними Еймундової саги, саме конунг з десятима варягами нібито підступно вбили Святополка в його таборі. Ярослав наказав поховати брата й виявив невдоволення діями чужинців. Невдовзі він остаточно розірвав з ними відносини, й конунг з усією дружиною виїхали з Києва до Полоцька, де їх прийняв князь Брячислав Ізяславич — онук Володимира Великого.

Проте боротьба за київський престол не завершилася. У 1023 році за допомогою сусідніх племен хозарів і косогів пішов на північ і укріпився в сусідньому з Києвом Чернігові ще один рідний і єдинокровний брат Ярослава — Мстислав Хоробрий, який правив у далекій Тмутаракані (сучасні півострови: Керченський в Україні й Таманський у РФ). Згодом, скориставшись відсутністю Ярослава в Києві, Мстислав здійснив спробу захопити столицю Русі. Проте кияни навіть за відсутності князя захистили місто. Ярослав у цей час перебував у Новгороді. Маючи великий загін варягів воєводи Якуна, він вирішив не гаяти часу й «пішов на рать» із Мстиславом. Але останній виявився вправним полководцем і в 1024 році переміг Ярослава в битві під Лиственном на Чернігівщині.

Більшість воїнів Мстислава були місцевими сіверянами. Свою дружину, перевірену в боях з місцевими племенами на півдні, в Тмутаракані, він тримав у резерві.

У «Повісті минулих літ» читаємо: «...Була і пільма, і грім, і блискавки, і дощ. І сказав Мстислав дружині: “Підемо на них!”. І зустрілися варяги лоб в лоб із сіверянами. І трудилися варяги, рубаючи сіверян. А потім вступив у бій Мстислав зі своєю дружиною і став сікти варягів. І була сильною і страшною та січ: у світлі блискавок виблискувала зброя». Ярослав і Якун (Гакон) утекли, до того ж останній навіть утратив свою знамениту накидку, ткану золотом. Лиственська битва закінчилася абсолютною перемогою Мстислава.

Після поразки Ярослав рушив не в Київ, а до Новгородської землі. Проте Мстислав не виявив бажання захопити київський престол, бо позиції Ярослава в столиці залишалися непохитними. До 1026 року великий князь перебував у Новгороді, а від його імені в столиці володарювали намісники. Того самого року Ярослав і Мстислав уклали в Городці угоду, за якою розділили Русь на сфери впливу. Мстислав

залишився зі своєю лівобережною частиною Русі й надалі зберігав дружні відносини з Ярославом. А після його смерті в 1036 році київський князь знову став одноосібним володарем усіх давньоруських земель.

Єдиним незалежним анклавом залишалася одна із впливових волостей Київської Русі — князівство Полоцьке Брячислава Ізяславича. Цікаво, що виникнення другого центру — Чернігова — відіграло, хоч як дивно, стабілізаційну роль. Дуумвірат Ярослава і Мстислава за 10 років жодного разу не дав тріщини. Князі навіть разом ходили в походи, як у 1030 та 1031 році на Польщу, щоб відвоювати міста по Західному Бугу. Ярослав захопив чимало «полону» і згодом розселив «ляхів» по річці Рось у невеликих містечках — так він прагнув захистити свої землі від кочівників.

Свою діяльність Ярослав зосереджував насамперед на просвітництві й безпеці давньоруської держави, не лише на завоюваннях. Проте його правління не можна назвати й мирним — траплялися серйозні воєнні зіткнення із сусідами.

Особливо важко було вести діалог з Польщею. Проте старі образи не завадили Ярославу зміцнити союз із войовничими сусідами за допомогою шлюбу Казимира, який змінив Болеслава Хороброго на престолі, із сестрою київського князя Марією Добронігою. Сам Ярослав своїм шлюбом з принцесою Інгігердою, донькою шведського короля Олафа, фактично убезпечив північні кордони Київської Русі від нападів варягів. Дружніми були також відносини зі ще одним північним сусідом — Норвегією: дружиною Гарольда Суворого стала дочка Ярослава Єлизавета.

Писемні джерела свідчать також про тісні політичні зв'язки Київської Русі з Угорщиною. Син претендента на угорський престол Вазули Андрій з династії Арпадів здобув притулок у Києві. У стольному граді він одружився з дочкою Ярослава Анастасією. Проте в міжусобній війні в 1060 році Андрій загинув, а Анастасія втекла до німецького імператора Генріха III, з донькою якого був засватаний її син Соломон (Шаламон). Від 1053 до 1087 року онук Ярослава Мудрого Соломон був королем Угорщини.

Не менш цікавою й романтичною є історія одруження французького короля Генріха I з Анною Ярославною, щедро відтворена в літературі й

кіно. Шлюб французького суверена з руською княжною був щасливим, вона народила йому трьох синів: Філіпа (майбутнього короля), Роберта (помер молодим) і Гуґо Великого. Цікаво, що королі Франції присягали на давньоруському Євангелії (Євангелістерії), хоча навіть не підозрювали про його походження, бо називали Реймським.

Анна Ярославна, королева Франції. Гравюра XVII століття

Через кілька місяців після смерті чоловіка Анна відмовилася від регентства над малолітнім сином Філіпом і поринула (спочатку мимоволі) в бурхливу романтичну історію: її викрав могутній магнат Рауль II, граф де Крепі де Валуа. Папа Римський визнав шлюб Анни з Раулем недійсним, але жила пара в родовому маєтку Валуа до смерті останнього в 1074 році. Пізніше королева-мати повернулася до двору, але державні документи підписувала вже не як «Анна королева», а як «Анна, матір короля Франції».

Ярослав Мудрий постійно підтримував дружні стосунки і з князями Священної Римської імперії. Є підтвердження, що дві німецькі графині були одружені зі старшими внуками Ярослава — князями Володимиром і Святославом.

А ось відносини з одновірною Візантією не завжди складалися легко. Зокрема від 1042 до 1046 року, на початку правління імператора Константина Мономаха, в Константинополі посилювалися антируські настрої, внаслідок чого було побито київських купців. У відповідь на це Ярослав Мудрий у 1043 році рушив у похід — до слова, останній в історії відносин Київської Русі з Візантією.

У морі перемогли візантійські кораблі, які застосували «грецький вогонь». На суші військо князя, яке відступало через болгарську Варну,

також було розгромлено. Але зважаючи на вороже оточення (на Візантію постійно здійснювали набіги нормани, араби, печеніги, болгари) та на вразливість своєї столиці, імператор Константин IX Мономах у 1046 році уклав мирний договір з Київською Руссю, зміцнений шлюбом Мономахової дочки Анастасії та Ярославового сина Всеволода, тоді князя Переяславського. Від цього шлюбу народився Володимир, якого ми знаємо як Мономаха...

З неспокійними кочовими сусідами-печенігами Ярослав Мудрий двічі переможно зустрічався на полі бою. Розгром у 1036 році остаточно надломив їхні сили. До того ж печеніги перебували під постійним тиском інших кочівників — половців і торків.

Політика Ярослава на півночі була такою само продуманою і зваженою. Поступово він завоював значні території, заселені фіно-угорськими племенами (походи на «чудь» і «ямь»), у 1030 році заснував місто Юр'єв (нині Тарту в Естонії).

Печатка Ярослава Мудрого. Фото — суспільне надбання

Зовнішньополітичні успіхи Ярослава Мудрого показують, що своєрідний «кокон» мудрого правителя оповивав майже всю Європу. Ярослав забезпечив мир поблизу власних кордонів і повільно, але впевнено розширював свої володіння.

Великий князь Київський фактично здійснив революцію в гуманітарній сфері. Пам'ятниками благочестю Ярослава стали побудовані в Києві та Новгороді соборні храми Святої Софії, які збереглися досі. Літописці XVI століття називали Ярослава «Богомудрим» і «Богохранимим», насамперед за його наполегливість у поширенні християнства й державному будівництві.

Князеві Ярославу приписують також перше зведення писаних руських законів, відомих як «Руська правда». Цей кодекс є цінним

історичним джерелом і юридичним документом XI століття, що не поступається європейським аналогам тієї епохи.

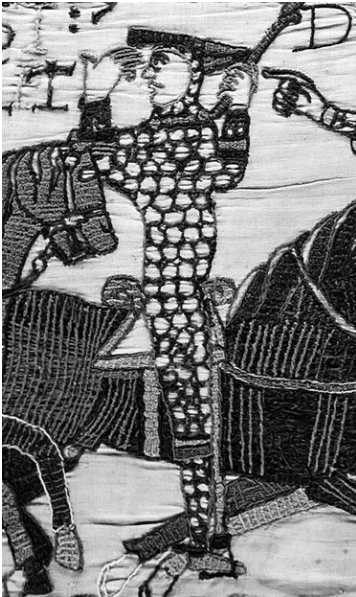
У «Правді Ярославичів», складеній уже після смерті Ярослава в 1072 році у Вишгороді, на думку Михайла Грушевського, було відтворено юридичну практику, що викристалізувалася ще за життя великого князя, який був справжнім провідником просвітництва в державі. На всю Європу славилася бібліотека Ярослава Мудрого, яку, проте, й досі не знайдено. Ярослав був усебічно освіченою людиною, на відміну від його батька Володимира Великого (Святого).

Смерть Ярослава Мудрого (19 чи 20 лютого) 1054 року, на думку більшості істориків XIX століття, стала тією віхою, після якої «Русь поховала з Ярославом свою могутність і добробут» (Микола Карамзін). Проте чимало українських сучасних істориків не вважають, що в Київській Русі після смерті «Богомудрого» князя поступальний розвиток було пригальмовано. Однак гідних нащадків (окрім Володимира Мономаха, онука Ярослава, який народився за рік до смерті діда) на великокняжому престолі більше не було.

Безперечно князь Київський Ярослав — освічений, мудрий правитель, наділений надзвичайним дипломатичним хистом, і мужній воїн, який навіть після приголомшливих поразок упевнено доводив справу до перемоги. Ми, українці, справедливо можемо пишатися таким діячем, досягнення якого залишили вікопомний слід в історії.

ВІЛЬГЕЛЬМ І ЗАВОЙОВНИК

Початок нормандської доби в Англії

Вільгельма Завойовника зображено на гобелені з Байо під час битви при Гастінгсі. Він підіймає свій меч, щоб показати, що досі живий

В історії людства бували події, які вносили в її хід новий, свіжий струмінь. Для Великої Британії таким поворотним став 1066 рік — саме від нього фахівці ведуть відлік так званої нормандської (або норманської) доби.

Наприкінці IV століття від Різдва Христового Римська імперія, що перебувала під постійним тиском варварів, почала втрачати контроль над своїми далекими колоніями. Одними з перших незалежними від Риму стали острови на північному заході Європи, які називали британськими (бритти — місцеве кельтське плем'я, яке ще на початку IV століття від Різдва Христового прийняло християнство).

Майже відразу після того, як на початку V століття країну залишили римляни, Британію завоювали германські племена саксів, згодом іменовані англосаксами. Прибульці з материка нещадно пригноблювали християнське кельтсько-римське населення, тому частина аборигенів емігрувала, а частина — асимілювалася.

На початку наступного століття завдяки Папі Римському Григорію I та численним місіям англосакси прийняли хрещення. Цікаво, що в державах англосаксів довгий час зберігалися елементи демократії. Королями фактично керували аристократи, яких називали «високородні», а також мудреці («уїтани») з-поміж єпископів і служиві дворяни.

У 836 році від Різдва Христового король Вессексу й Суссексу Егберт нарешті завершив об'єднання майже всієї Англії в одну державу. Саме тоді найбільший острів британського архіпелагу й здобув свою назву. Поступово багатовладдя, що підточувало силу королів, змінили на єдиновладдя. Але водночас на британські острови насувалася нова загроза. Чи не раніше за інші землі Старого світу Англія почала зазнавати нападів відчайдушних вікінгів. Ці мешканці Скандинавії вже тоді називали себе данцями, шведами й норвежцями. А на європейському континенті, у Київській Русі, Візантійській імперії та на території сучасної Франції й Італії вікінгів називали інакше — норманами.

Кривава боротьба англосаксів з данцями з перемінним успіхом тривала до 1066 року. Зокрема у 1016 році данець Канут став королем Англії (більшої частини сучасного Туманного Альбіону) після смерті свого старшого брата Гаральда II, а від 1018-го — й королем Данії. Від 1028 року Норвегія також опинилася під владою данців. Імперія Канута Великого, якою він правив залізною рукою, охоплювала величезні території: Північне море тоді можна було назвати Данським.

Проте після його смерті в 1035-му імперія почала розпадатися. Гардекнут, єдиний законний син Канута, тоді перебував у Данії й нічого не зміг удіяти проти захоплення влади в Лондоні Гарольдом I Заячою Лапою — зведеним братом по батьковій лінії.

Лише в 1040 році Гардекнут повернув собі владу після смерті Гарольда, наказавши витягнути його тіло з могили й кинути в болото. Через два роки король і сам помер на бенкеті, але ще раніше повернув з Нормандії єдинокровного брата Едуарда Сповідника, якого призначив своїм спадкоємцем.

З Гардекнутом завершилася епоха данського панування в Англії, бо Едуард був англосаксом по батьковій лінії — сином колишнього короля-невдахи Етельреда II Нерозумного. Суспільство, як і

наймогутніші родини держави, вже були готовими до реставрації англосаксонської династії Вессексів.

Правління Едуарда Сповідника, який не мав дітей, бо ратував за аскетичне життя й був вельми набожним (до речі, саме він заснував знамените Вестмінстерське абатство), позначилося поступовим посиленням позиції англосаксонських баронів. Король тільки молився й не займався державними справами, а країною фактично правив один з наймогутніших лордів королівства, ерл (граф) Вессексу Гарольд Годвінсон — рідний брат його дружини.

Водночас Едуард Сповідник не забував, що нормандська рідня надала прихисток йому та батькові. Коли король уже відчував подих смерті, то відправив Гарольда Годвінсона присягнути герцогу Вільгельму Нормандському як майбутньому спадкоємцю престолу. Проте корабель потрапив у бурю в протоці Ла-Манш і на березі ерл опинився в полоні графа Гі I де Понт'є. Вільгельм викупив бранця, й англосакс у присутності свідків присягнув йому на святих реліквіях (мощах) як спадкоємцю престолу в Англії. Цю подію ретельно зафіксували кілька середньовічних хроністів.

Гарольд Годвінсон повернувся до Лондона, й невдовзі, 5 січня 1066 року, помер король Едуард Сповідник. А наступного дня вітенагемот (нарада лордів, або парламент) обрав Гарольда новим королем. Це було порушенням присяги, тому Вільгельм (а він мав прізвисько не тільки Завойовник, а й Байстрюк) здобув вагомі юридичні підстави для вторгнення до «свого» королівства. Ця земля була зовсім поряд — через протоку Ла-Манш. Але хто такі тодішні нормандці? Мовою нащадків вікінгів стала північнофранцузька, а самі вони вже істотно «обтесалися», хоч і не втратили войовничого духу скандинавських предків.

Замок у Фалезі (Нормандія, Франція), де народився Вільгельм Завойовник. Сучасне фото замку, який перебудували вже після смерті короля Англії. Фото — суспільне надбання

Нормандський герцог Вільгельм I Завойовник (1027–1087) подолав важкий шлях до верхівки влади. Він був байстрюком герцога Нормандії Роберта II Диявола, народженим від красуні Герлеви (або Арлетти) з міста Фалез, дочки кушніра. Та жінка була конкубіною, тобто офіційною коханкою. На відміну від наложниць у східній традиції, вона потім могла взяти шлюб. А такий союз, за «данським звичаєм», не мав благословіння церкви і його можна було будь-якої миті розірвати.

Коли Вільгельму (Гійому) виповнилося сім років, батько поїхав до Палестини, замолювати гріхи. Він сказав своїм баронам і прелатам: «Я не залишу вас без государя. Ось мій син. Він ще маленький, але, Бог бачить, підросте. Гідність цього юнака виявляє у ньому здатність одного чудового дня стати вашим правителем», — пише хроніст Вільгельм Вас із Пуатьє.

Байстрюк-правитель — не надто поширений випадок в європейській історії Середньовіччя. Але демократичніші традиції вікінгів на півночі континенту були ще достатньо сильними. Хлопцю за допомогою матері довелося кілька років боротися з баронами. Герлева ще за життя герцога Роберта II Диявола стала дружиною його вірного васала — віконта Ерлуена де Котвіля.

Можливо, так герцог намагався захистити її та сина в майбутньому. До речі, Герлева в цьому шлюбі народила ще двох синів (Одо і Роберта), які згодом стали вірними соратниками свого єдинокровного брата. Життю молодого герцога неодноразово загрожувала небезпека. Відомо, що його дядько по материній лінії, Готьє, кілька разів рятував небожа, ховаючи його в халупах бідняків.

Після несподіваної смерті 25-літнього герцога Роберта II Диявола на зворотному шляху з Палестини нормандські барони й родичі небіжчика підняли повстання проти байстрюка. Лише втручання Генріха I Французького — опікуна й сюзерена восьмирічного Гійома — зберегло за ним престол Нормандії. Проте згодом уже змужнілий Вільгельм «віддячив» сюзерену: у 1060 році він переміг короля та

графа Годфруа Мартела Анжуйського в довгій і виснажливій війні, анексувавши графство Мен.

Ще раніше, в 1055 році, Вільгельм зумів остаточно приборкати опозицію баронів у рідній Нормандії. Він конфіскував володіння повсталих і залізною рукою взявся наводити лад у герцогстві. Постраждали родичі за лінією батька — кузени й дядьки — так і не змирилися, що байстрюк править герцогством. А він фактично вже був незалежним правителем, якому ставало тісно в рамках північної Франції.

Інтерес Вільгельма до Англії ґрунтувався не тільки на честолюбстві, а й на багаторічній традиції. На острові були чималі нормандські колонії, та й король Едуард Сповідник був сином нормандки. Тож вибір вітенагемоту англосаксів на користь Гарольда Годвінсона, який не мав прямих родинних зв'язків із панівною династією, що перервалася, викликав законний гнів Вільгельма. Він вважав себе ошуканим і як вправний воїн не забарився з відповіддю.

Звернення до суду римського Папи Олександра II (Гільденбранда) у цій справі відіграло важливу роль у наступних діях герцога, який здобув широку підтримку Ватикану. Вільгельм був ревним християнином і навіть самотійно керував духовними соборами, а також палко підтримував клунійську реформу церкви. Олександр II відлучив Гарольда Англійського від церкви й вислав Вільгельмові корогву святого Петра з благословенням на похід. «З римського боку це була ще одна спроба утворити коло держав, які підтримуватимуть папу й стануть незалежними від імперії. А для Вільгельма то був спосіб переконати своє військо піти на війну», — пише британський історик Норман Дейвіс у фундаментальній праці «Європа. Історія».

Сцена з гобелена з Байо, на якій показано, як нормани постачають обладунки й вино під час підготовки до вторгнення в Англію

Нормандці заручилися підтримкою герцога сусідньої Фландрії Балдуїна й розпочали багатомісячну підготовку до висадки в Англії. Наприкінці зими герцог скликав своїх васалів на асамблею. Дехто вважав, що похід приречений на невдачу. Проте кров пращурів, відчайдухів-вікінгів, аж кипіла в жилах багатьох нормандців. «Знайшлися ентузіасти, які виявили готовність надати вдвічі більше від того, чого від них вимагали. Роберт де Мортен зобов'язався надати 120 суден разом з екіпажами. Від світських баронів намагалися не відставати й духовні: настоятель монастиря у Фекані пообіцяв спорядити 20 кораблів, сподіваючись отримати єпископство в Англії. Герцогиня Матільда екіпірувала чудовий корабель “Мора”, яким мав вирушити її чоловік», — пише швейцарський історик і філолог-медієвіст Поль Зюмтор у книжці «Вільгельм I Завойовник і цивілізація його часу».

Вільгельм залучив до своєї армії кілька тисяч авантюристів з усієї Франції й навіть Німеччини. Особливо багато було воїнів з Фландрії: бідних лицарів, молодших синів багатодітних родин. Навіть герцог Бретані Есташ Булонський захотів брати участь у поході, залишивши при нормандському дворі заручником свого старшого сина. Авторитет герцога Вільгельма I був незаперечним, найближче оточення вірило в його зірку попри проблеми з погодою (шторми й буревії та постійний північний вітер, який унеможлиблював вихід кораблів у море).

...Водночас Гарольд 25 вересня 1066 року у виснажливій битві біля Стемфордбріджа переміг ще одного претендента на престол — свого брата Гостіґа, якого підтримував король Гаральд Гардрада Норвезький. Вікінги на 300 кораблях висадилися на північному сході Англії (в Нортумбрії) й розпочали грабунки — вони буквально розтеклися західним узбережжям Північного моря в Йоркширі.

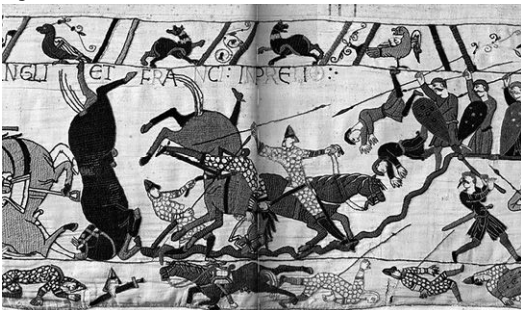
Був несподівано спекотний для цієї пори року день. Король Норвегії зійшов на берег і з меншою частиною свого війська рушив до міста Йорк, де вишикувалося ополчення містян, які перейшли на бік вікінгів. Норвезькі воїни не взяли обладунків і щитів, лише невелику частину зброї. І тут несподівано перед їхніми очима з'явилися англійці, які стрімким маршем пройшли 220 миль, тобто близько 350 кілометрів. І Гостіґ, і Гаральд Гардрада загинули в бою. Лише 300 норвезьких воїнів

потрапили в полон: вони врятувалися на 24 човнах і присягнули ніколи не воювати з англосаксами.

А 28 вересня Вільгельм дочекався на сприятливу погоду й без жодних перешкод висадив своє військо з 700 суден (до 12 000 осіб: важко озброєна рицарська кіннота, піхотинці-найманці та лучники) на південному березі острова в графстві Суссекс поблизу містечка Гастінгс. До слова, це містечко (за 75 кілометрів від Лондона) й нині відоме у світі, але передусім знаменитими щорічними шаховими фестивалями.

1 чи 2 жовтня про висадку нормандців дізнався король Гарольд Годвін, який ще перебував у Йорку. Уже через кілька днів він був у Лондоні, де поступово зібрав майже таке саме за кількістю військо. Англійський король вирішив не чекати й розпочав рух на південь острова, до місця, де розташувалася армія герцога Вільгельма.

Саме біля Гастінгса 14 жовтня й відбулася знаменита, доленосна битва. Вільгельм спокійно очікував на появу армії супротивника, хоча міг за два тижні зайняти кілька навколишніх містечок. Він свідомо готувався до битви саме поблизу портового міста, неподалік стоянки свого флоту: в разі невдачі нормандці могли швидко відступити на судна.

Гобелен з Байо: сцена битви при Гастінгсі

Англосакси Гарольда за два тижні пройшли пів країни. Украй виснажене військо налічувало максимум 10 000 воїнів, до того ж воно не мало кінноти, а частина англосаксів була озброєна навіть кам'яними сокирами. Вся дружина Гарольда (максимум 3000–4000 воїнів) діяла під час битви лише в пішому строю, навіть за наявності коней. Англосакси зайняли вигідну позицію на пагорбі Сенлак і зі значними втратами відкинули воїнів Вільгельма, які атакували їхні позиції. Через

відсутність кінноти англосакси не переслідували ворога. Завдяки цьому нормандці змогли відступити, перешикуватися й знову атакувати. Проте з їхнього боку на першому етапі битви діяла лише легка піхота й частково рицарі — кінноту й лучників нормандський герцог залишав у резерві.

Вільгельм ще двічі наказував атакувати позиції англосаксів. Нарешті останні вирішили контратакувати, але це був хибний хід — сильні в строю, вони явно поступалися супротивнику в поєдинках віч-на-віч. До того ж лучники нормандців були вправнішими й завдали англосаксам значних втрат. В останній фазі бою англосакси кинулися зі своїх укріплених позицій на ворога й лучники Вільгельма разом із герцогською гвардією їх буквально розтрощили в чистому полі. Одночасно нормандці обстрілювали з луків дружину Гарольда. Стрілою було смертельно поранено в око й короля, який устиг наказати відступати. Проте його дружинники зімкнули стрій навколо тіла Гарольда й билися до останнього воїна. Переслідуючи тих, хто відступав, Вільгельм розгромив їхні розрізнені групи. Проте деякі невеликі загони нормандців, не знаючи добре місцевості, потрапили у засідку, де їх було знищено.

Гобелен з Байо: смерть короля Англії Гарольда в битві при Гастінгсі

Кінець безкоштовного уривку. Щоби читати далі, придбайте, будь ласка, повну версію книги.

КУПИТИ